

УДВОЕНИТЕ ПРЕДЛОЗИ И ТЯХНАТА ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАБОТКА

Abstract: The paper presents the combinations of two or more prepositions in contact position which function in direct relation with each other and are interpreted as inseparable semantic units. The focus is on the manner of their formation and their usage. The multiple prepositions are distinguished from compound and complex prepositions. The paper offers detailed justification of the necessity to include the multiple prepositions in the dictionaries and discussed their lexicographic interpretation.

Key words: multiple preposition, doubled prepositions, reduplication, construction, compound preposition, complex preposition, formal and predicate prepositions

В българския език, както в писмената, така и в разговорната реч, се срещат съчетания от два предлога, разположени един след друг и образуващи неразривно семантично цяло. В тези съчетания предлозите запазват до голяма степен самостоятелните си значения, ясно се разграничават и осмислят отделно, без да се сливат, за да изразят по-сложни отношения между думите. Например: *Прекараха от самара му до пред самата му глава едно дърво* (Хр. Ботев), *Те му правеха оващи като на някой маестро, Стана и тръгна за у дома* (Ив Вазов), *От това не произтича нещо за пред кума* (Ал. Константинов), *Други са с по едно око, Сватбата трябваше да се направи за пред хората* (Г. Караславов), *Да донесе вода за през нощта, Тука той се спря като на раздяла* (Д. Талев), *Тримата четници от пред казармата бегом се изтеглят* (О. Василев), *Нако беше само за в затвора* (Кр. Велков). Рядко се срещат и съчетания от три предлога: *Облече се като за пред хора, Образуват групи с по над 50 души, Вдигат къщи за по над сто хиляди, По-добре да го оставим за след като се върна, Структури с по над 60 души*.

Съчетанията от предлози и тяхната употреба са факт на езика, но все още те не са цялостно и системно проучени. Бегло се отбелязват само в някои граматиками. Не се включват и описват и в речниците, когато се тълкуват значенията на отделните първични предлози, с които се съчетават. Липсва единство и при терминологичното определяне на вида и характера им. Отбелязват се по различен начин като **предложни групи, предложни конструкции и предложни съчетания, удвоени или двойни предлози, двойно предлогизуване, полипредложни конструкции, редупликация на предлози, комбинация от предлози**.

Съчетанията от два предлога трябва да се разграничават от сложните и съставните предлози с неелементарна формантна структура. Сложните предлози, за разлика от удвоените, се образуват от сливането на два предлога, на предлог с име или наречие. При сложните предлози например един предлог се прибавя към друг само за да засили или отчасти да отсени значението му: *посред, помежду, покрай, поради* (Андрейчин 1942: 391). Обикновено се сливат предлози, чието значение съвпада по някои признаци на отношението, което изразяват, и най-често по признака посока на приближаване или отдалечаване от предмет – *закъм, докъм*, но и *откъм*, по признака ограниченост – *всред*, по някакъв по-общ признак за отнесеност – *поради* (Георгиев 1983: 56). Сложните предлози, които се определят също и като двойни, генетично и структурно са сходни с удвоените и вторично възникналите от адвербиални изрази. Сложните предлози образуват една смислова цялост, в която мотивационните връзки на елементите могат да бъдат най-разнообразни. Разликите им се свеждат да наличието на отделни характерни семантични позиции при конкретизиране на значенията за движение или разположение.

Към двупредложните съчетания не трябва да се причисляват и двойните предлози, с които се означава начало и край и определена граница във времето и пространството: *от век на век, от зори до тъмно, от игла до конец*. Често в простото изречение се употребяват и два предлога, свързани със съюза *и*, които също не трябва да се причисляват към двупредложните съчетания: *В музея ще бъде приложена иновативна технология за разкриване на известни детайли по и под повърхността, Продължава работата по изграждане на жп естакада към и на моста, Активната роля на Турция в събитията в и около Сирия откри и една друга тема, Той желае да доминира на и извън терена*.

Съставните предлози, за разлика от удвоените, се образуват от два или три компонента, единият от които е десемантизирано име, а останалите са прости предлози. Под влияние на руския език или като резултат от процесите на интелектуализация в книжовния език са навлезли някои устойчиви по тип словосъчетания, обстоятелствени думи и изрази с определени предлози. Тяхната служебна функция е обусловена от необходимостта да се разграничат някои по-нови значения и да се изразят допълнителни разновидности на смислово-синтактичните отношения, свързани със семантиката на именните или глаголните компоненти. С предлога *на* например се образуват предложно-именни съчетания като: *по отношение на, по пътя на, по повод на, по линията на, въз основа на, без оглед на*, също и *във връзка с, в сравнение с, съгласно с* и др. Те изпълняват ролята на предлози, които означават само логически отношения, вписват се в семантичната подсистема на предлозите и я обогатяват.

Като удвоени или двупредложни конструкции тук се разглеждат само такива съчетания от два или повече предлога в контактна позиция, всеки от които напълно ясно се разграничава от другия и се употребяват в пряка връзка

пomeжду си в едно смислово свързано цяло. Освен това и двата предлога се употребяват самостоятелно в други конструкции. Важен компонент на двупредложните съчетания е и тяхното значение – двата предлога в съчетанието означават отделни самостоятелни понятия (отношения), които до известна степен се основават на тези значения, които имат предлозите, употребени отделно, но без да се ограничават винаги предимно с тях.

Удвоените предложни конструкции се срещат главно в спонтанната неформална реч, откъдето проникват и в официалния публичен език, в пресата и в текстове от художествената литература. В съчетанията участват най-фреквентните първични предлози, които не се свързват с живи мотивационни отношения с някакви пълнозначни думи. В направените описания на полипредложните съчетания се изброяват около 20 предлога, които участват в такива съчетания като първи член (Ликоманова 1994: 169–175; Баракова 2006: 330–336). Най-много съчетания образуват предлозите *за*, *от*, *в*, *на*. Към тях трябва да прибавим и *като*, който функционално и семантично е преминал към служебните думи. Предлогът *за* като първи член влиза в почти всички възможни комбинации с други предлози във втора позиция, които го допълват при синонимните, корелативните и плеонастичните отношения при изразяване на пространствени, времеви и целеви значения: *Купих цветя за по два лева*, *Правя го за без пари*, *Искам го за след празниците*, *Скарахме се по пътя за у нас*, *Заседанието се отложи за след два часа*, *Набавих дърва за през зимата*, *Купих апартамент за около шест хиляди*. Характерно за съчетанията с предлог *за* е възможността за отстраняване на единия предлог, най-често препозиционния, без изменение на значението: *Поех пътя (за) към София*, *Това ми трябва (за) пред хората*. Отделянето на втория предлог придава на конструкцията по-общо значение: *Ще го взема за (в) краен случай*.

Ето и съчетания с препозиция на предлога *до*: *Бях там до към полунощ*, *Ще се приготвя до в другия ден*, *Остани до към 5 часа*; с предлог *от*: *Самолетите ще пускат бомби от над 10 километра*, *Грабнах пистолета от под възглавницата, но не стрелях*; с предлога *по*: *После по на две, по на две крачки се изкачи по останалите стъпала*; с предлог *през*: *Мина през сред града*; с предлог *с*: *Ще оставят училища с до 100 ученика*; с предлог *след*: *Какво би станало, след като и без това сме на дъното*. Съчетанията с предлог *като*, сигнализиращи сравнение, уподобяване и сходство, също са чести: *Работиш като за двама и половина*, *плащат ти като за половина човек*, *Грижи се за малкото куче като за дете*, *Говори гладко като по книга*. Активност като първи и втори член в съчетанията проявяват и някои вторични предлози: *Как биха изглеждали нещата у нас след около 20 години*, *Работя и на нивата освен на лозето*, *Пиша с молив вместо с мастило*, *Видях го преди около два месеца*, *Ще се видим у нас след около 20 дни*.

Като се употребяват отделно, без да се сливат напълно в едно предложно значение и без всякаква лексикализация и морфологизация, двупредложните конструкции играят важна роля в информационната структура на изказването.

Тази роля се обуславя от необходимостта в изказването с отделните самостоятелни значения на предлозите да се разграничат нови значения и да се изразят максимално с минимални езикови средства разновидности на синтактично-смисловите отношения. Свързването на предлозите в едно семантично цяло, от друга страна, води до комбиниране на значенията им, спомага да се внесе в изречението допълнителна семантика и да се уточнят взаимоотношенията между езиковите единици. Когато трябва например да се означи движение от място, което се намира под даден предмет или между дадени предмети, се използва съчетанието *из под (развалините)*, *из между (къщите)*. Когато искаме да изразим движение от дадено място, без да се означава движение от това място, използваме съчетанието *от към*, в което предлогът *към* засилва и уточнява посоката на движение: *От към планината задуха силен вятър*. Ако се сравнят двата израза *Той излезе зад вратата* и *Той излезе из зад вратата*, ще доловим как отделните предлози реализират новата и по-различна семантика, която обикновено е свързана с обстоятелствени отношения за място, начин и цел. В първия израз съчетанието *зад вратата* се възприема като адвербиална синтаagma за място, а във втория предлогът *из* се отнася вече към цялата синтаagma, а не само към съществителното име, и означава детайл от ситуацията за движение. В изреченията *Ще се разходя до гората* и *Ще се разходя до към гората* удвоените предлози също реализират различна семантика. В зависимост от конкретните условия движението не е до самата гора, а само приблизително близо до нея. Някои предложни съчетания се възпроизвеждат и като клишета в определени ситуации, като фразеологични изрази за означаване предназначение, причинност, конкретност или абстрактна отнесеност спрямо предмет, който се определя за обект на дейност, и при изразяване на сравнение: *Да отидем на по бира, Качват се у тях за по кафе, Тъмно е като в рог, Не е за пред хора*.

Причините за удвояването на предлозите са различни. Най-често те се определят от загубата или отслабването на диференциалните значения на предлозите в адвербиалните конструкции. Когато единият предлог в конструкцията не определя достатъчно точно отношението, към него се прибавя друг, който уточнява и конкретизира неутралното му значение, без да го отрича, и придобива структурно място в съчетанието: *Преместих се (до) към прозореца*. Удвояването може да бъде резултат и от компенсация, когато семантичната дистинкция при свързването на предлозите отслабва в елиптични конструкции при изпускане на девербативи или конюнктиви. Комбинираното значение на предлозите *за* и *след* в израза *крем за след бръснене* може да се възстанови например от изходната конструкция *крем за употреба след бръснене*.

Предложните съчетания могат да се употребяват приименно и прилаголно, като задпоставени разширени пояснения на съществително име, като несъгласувани определения, които определят качеството му, и да въвеждат обстоятелствени пояснения и цели изречения: *Няма нищо по-хубаво от добре*

свършената работа освен бутилка, след като си свършил работа как да е. Удвоените предлози заместват нетипичното за устната реч обособяване, съчетават в едно две и повече идеи по възможно най-икономичния начин, променят ритъма на речта и словоредата в изреченията. Комбинацията от предлози формира в тях и своеобразни хипербати, които нарушават синтактичната последователност на думите: *Живял съм със съпругата си два пъти повече от с когото и да било* (Баракова 2006: 366).

Удвояването на предлозите и засилената им употреба в разговорната реч обикновено се свързва с изчезването на падежите и отпадането на тяхната функция. Известно е, че развитието на българския език към аналитизъм предизвиква промени в означаване на семантичните отношения. Разпадането на склонението и сложната система за съчетаване на предлозите с определени падежни форми засилват ролята на предложните съчетания, които при изразяване на определени отношения стават единствени и решаващи за уточняване на синтактичните и лексикалните значения. Всичко това влече след себе си развитието на самите предлози, на тяхната съчетаемост и система. В този смисъл предложните съчетания стават дистрибутивни форми на пълнозначни думи и изпълняват ролята на синтактичен формант.

Удвоените предлози са характерна особеност и на диалектите. В тях има богато разнообразие от множество семантични структури от първични предлози, които очертават архаизми и нови съчетания, интересни за изследване, защото разкриват тенденции за историята, развитието и промените на предлозите. Най-често различията в диалектните предложни съчетания са комбинирани – едновременно инвентарни и семантични и в много случаи според разпространението им – ареални. Важното в случая е, че видът на съчетанията, основата, върху която се изграждат, и семантиката им са сходни с книжовните. Ето само някои по-характерни случаи: *Иде ут пу луз'ата*, *Жъ рѣбѣтим ду към икиндѣ* (Карловско), *Вързувам кубѣлата ду ф р'аката*, *Свѣдбата пѣчнува ъф ут четвѣртѣк* (Дедеагачко), *Кѣчето тѣчаше сѣ на по мѣн* (Пирдопско), *На връз чурѣпету ѣдат скѣрните* (Кукушко), *Од под мѣйка детѣ краднем* (Босилеградско), *От по зат сѣлото ѣма чукѣри* (Радовишко), *Од нади пол'ана се спѣшита мѣгла* (Трънско), *Од на глѣва му ѣа сонѣа кѣпата* (Реканско) и мн. др.

Направеното описание на предложните конструкции показва, че удвояването на предлозите е реален езиков факт и характерна особеност на българската предложна система. Разнообразните комбинации на предлозите, които разговорната реч предлага, естествено повдигат въпроса и за тяхното включване в речниците и лексикографската им обработка в речниковите статии за отделните първични предлози и образуваните с тях сложни предложни съчетания. Първ, който дава подробни описания на удвоените предлози, е Найден Геров. В своя многотомен речник (Геров 1895–1908) той включва сравнително голям брой от съчетанията и определя значенията им. Интересът на автора към удвояването се дължи на желанието му да включи в речника огромното

богатство на народната реч, в която съчетанията се срещат често. Н. Геров определя речника си като „речник на живия български народен език“, от който взема примерите, за да илюстрира удвояването на предлозите. Така например за предлога *из* отбелязва, че той „се употребява и сложен с други предлози подир него, та прави с тях двойни предлози *из зад, из между, из под, из пред*“. За предлога *за* се описват двойните предлози *за в, за до, за към, за на, за от, за по, за пред, за през, за след, за у*, като употребата им се илюстрира с много примери. За предлога *от* се дават съчетанията *от при, от под, от пред, от сред* с употребата им в изречения от народните говори и народното творчество. За предлога *на* отбелязва, че се „наставя с предлозите *въз, до, подир*, та прави сложни предлози *на въз, на до, на по*.“ (Геров 1895–1908).

Ст. Младенов в недовършения *Български тълковен речник* (Младенов 1951) използва описанията от Н. Геров предложни конструкции и техните значения и прави някои уточнения за употребата им. Включването на удвоени предлози в речниковите статии вероятно също е резултат на уточнението, че речникът е съставен „с оглед на народните говори“.

В по-късно издадените еднотомни речници, въпреки големия им обем, удвоени предлози не се включват. В многотомните речници, в които се отразява изчерпателно словното богатство на българския език по възможност с най-голяма пълнота, също липсва обективно и прецизно описание на комплексите предлог + предлог + пълнозначна дума. В *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ 1954–1959) те се отбелязват епизодично и не във всички случаи. Примери има само за съчетанията с *до* и *из*. Липсват сведения за съчетанията на предлозите *между, на, в, към, при, освен*. Въпреки че в *Ръководството* за съставяне на новия многотомен *Речник на българския език* (Ръководство 1966/1999) има указания за включване на удвоените предлози в речникови статии, те не се прилагат последователно. Причината да не се включват удвоените предлози в речниците вероятно се дължи на недостатъчната им граматикализация, на ограничената им честота през определен по-дълъг период, на индивидуалната им употреба предимно в разговорната реч и на убеждението, че значенията им не се вписват пълно в семантичната подсистема на предлозите и не я обогатяват съществено.

В заключение ще отбележим, че въпросът за лексикографската обработка на удвоените предлози не е периферен за нашата лексикография. Тези предлози трябва да намерят място в речниците, така както първичните, за да бъде лексикографската работа по-обективна.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1942: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София.

Баракова 2006: Баракова, П. Освободеният дух на предлога. // *Политика на различието, езици на близостта*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 330–336.

- Георгиев 1983:** Георгиев, Ст. *Морфология на съвременния български език (неизменяеми думи)*. София.
- Герв 1895–1908:** Герв, Н. *Речник на българския език*. Ч. 1–6. Пловдив. (Фототипно издание, София: Български писател, 1975–1978.)
- Ликоманова 1994:** Ликоманова, И. Опыт структурного описания двухпредложных конструкций. // *Јужнословенски филолог*. Т. L. Београд.
- Младенов 1951:** Младенов, Ст. *Български тълковен речник (с оглед на народните говори)*. Т. 1. София.
- РСБКЕ 1954–1959:** *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. I, 1954; Т. 2, 1957; Т. 3, 1959. София: БАН.
- Ръководство 1966/1999:** *Ръководство за съставяне на речник на българския език*. София: БАН, 1966. (Допълнено и преработено издание, София, 1999.)